

**«ԱՐՏՈՆՅԱԼ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» (HAYRIYE
TÜCCARLARI) ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՒՄԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
«ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՐՔԱՑՄԱՆ»
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

**(19-րդ դարի սկզբին օսմանյան կայսրությունում
թուրք/մուսուլման ձեռներեցությունը խթանելու փորձի
շուրջ)**

*Բանալի բառեր՝ Օսմանյան կայսրություն, Սելիմ III և
Մահմուդ II, բարեփոխումներ, բերաթ, ոչ մուսուլման «եվ-
րոպական» վաճառականներ, արտոնյալ մուսուլման «հայ-
րիյե» վաճառականներ, հարկային խտրականություն,
տնտեսության թուրքացում*

19-րդ դարի վերջի – 20-րդ դ. սկզբի Օսմանյան կայսրու-
թյան տնտեսությանը նվիրված արևմտյան, խորհրդային/ռուսա-
կան, թուրքական ամենատարբեր պատմագիտական ուղղու-
թյունները ներկայացնող՝ թե՛ ազատական, թե՛ ձախակողմյան,
թե՛ ազգայնական հետազոտությունների գերակշռող մասում
առկա են կարծրատիպ դարձած մոտեցումներ ոչ թուրք բուր-
ժուազիայի և նրա որոշակի «բացասական» դերի մասին օս-
մանյան կապիտալիզմի զարգացման բնագավառում: Այսպես,
օրինակ, արդիականացման տեսության (Theory of Moderni-
zation) կողմնակից Չարլզ Իսավին գտնում է, որ օսմանյան
տնտեսության մեջ առկա «էթնոկրոնական աշխատանքի բա-
ժանումը»՝ երբ առևտրով զբաղվում էին ոչ մուսուլմանները,
պայմանավորում էր կայսրության մուսուլման բնակչության

այն «դառը մտավախությունը», որ երկրի տնտեսական զարգացմանն ուղղված թանգիմաթյան բարեփոխումներից շահույթ էն միմիայն օտարերկրացիները և ազգային փոքրամասնությունները¹: «Կախվածության տեսության» կողմնակիցները (Dependancy theory) դիտարկում են թուրքերի ազգային տնտեսությունն ստեղծելու ջանքերը որպես հակազադուրթային պայքար՝ ընդդեմ արևմտյան իմպերիալիզմի և տեղական կոմպրադորական բուրժուազիայի: Հայերի և հույների տնտեսական հաջողությունները, նրանց կարծիքով, ինչ-որ ձևով «դրդեցին» թուրքերին դիմել բռնությունների²: Ֆերոզ Ահմադն էլ իր հերթին գրում է, որ ոչ մուսուլմանական տնտեսական էլիտան, բացի հրեականից, լինելով իր բնույթով կոմպրադորական՝ սեփական շահերը կապել էր բացառապես Եվրոպայի հետ և նպաստում էր օսմանյան պետության թուլացմանը³: Խորհրդային պատմագրությունը, որի տեսակետներից շատերը այս հարցում ժառանգել է նաև արդի ռուս թուրքագիտությունը⁴, ելնելով մարքսիստական հակաիմպերիալիստական և դասա-

---

¹ Չգիտես ինչու Իսալին անտեսում է հարուստ փորձ ունեցող ոչ թուրք մուսուլման-վաճառականներին՝ արաբներին, պարսիկներին, տե՛ս Isawwi Ch., *An Economic History of the Middle East and North Africa*, New York: Columbia Univ.Press, 1982, p. 89.

² Տե՛ս Ergil D., “A Reassessment: The Young Turks, their Politics and Anti-Colonial Struggle”, in *Balkan Studies*, vol.16, Thessaloniki, 1975, p. 28.

³ Տե՛ս Ahmad F., “Unionist Relations with Greek, Armenian and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914”, in *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, vol.1, New York: Holmes & Meier, 1982, pp.401-443; տե՛ս նույնի *The Making of Modern Turkey*, Routledge: Taylor & Francis Group, L-NY 1993, digital printing 2003, p. 44.

⁴ Տե՛ս օրինակ Иванов С., *Османская империя в мировой экономической системе (вторая половина XIX – начало XX века)*. С-Пб, 2005.

կարգային պայքարի դրույթներից, նույնպես շեշտադրում էր ոչ մուսուլմանական բուրժուազիայի կոմպրադորական էությունը և, հետևաբար, թուրք ժողովրդի՝ դրա դեմ պայքարելու «արդարացի իրավունքը»: Ըստ խորհրդային թուրքագետ Ա. Միլլերի՝ եվրոպական իմպերիալիզմը «այլանդակում էր» օսմանյան տնտեսությունը և խոչընդոտում երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը: Նա գրում է. «Նույնիսկ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին թուրքերը չափազանց թույլ էին մասնակցում երկրում կապիտալիստական կացութաձևի զարգացմանը: Արդյունաբերական արտադրության մեջ, բանկային գործում, արտաքին և ներքին խոշոր առևտրում տիրապետում էին օտարերկրյա և այլազգի⁵ կապիտալիստները: Աննշան էր նաև թուրք ազգի բանվորների թիվը: Այսպիսով, կապիտալիստական հասարակարգի հիմնական դասակարգերի՝ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի ձևավորումը օսմանյան ֆեոդալիզմի ընդերքում տեղի էր ունենում առանց թուրքերի ակտիվ մասնակցության»⁶: Համաշխարհային տնտեսության տեսության (Theory of World Economy) հետևորդները նշում են, որ փոփոխվող տնտեսական համակարգում կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնությունները հաջողությամբ կարողացան գերիշ-

---

⁵ «Այլազգի» (инонациональный) եզրը, որն անտեսում է քրիստոնյաների նույն՝ օսմանյան պետության մաս լինելը այսօր էլ գերակշռում է ռուս հեղինակների աշխատություններում, մինչդեռ 1869 թ.-ին ընդունված այսպես կոչված «Ազգության օրենքը» սահմանում էր, գոնե պաշտոնապես, միասնական օսմանյան քաղաքացիություն, անկախ կրոնական կամ էթնիկ պատկանելիությունից, տե՛ս Bozkurt G., Review of the Ottoman Legal System, p. 128 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10563.pdf>

⁶ Миллер А., «Турецкая революция и Мустафа Кемаль Ататюрк (Младотурецкая революция)», в кн. А. Ф. Миллер, Турция: актуальные проблемы новой и новейшей истории, Москва, 1983, с. 53.

խող դիրքեր գրավել օսմանյան տնտեսության մեջ՝ այդպիսով դառնալով Եվրոպայի հետ առևտրական հարաբերությունների աշխուժացման հիմնական շահառուները: Ներկայացնելով հայերին և հույներին որպես հաջողակ առևտրային միջնորդներ, Ռեշաթ Քասաբան, օրինակ, անմիջապես հեռանում է «մեղմ» ձևակերպումներից և անվանում նրանց «իսկական շահութատենչ բուրժուա» (“profit-maximizing genuine bourgeois”)⁷:

Վերլուծելով մի շարք արևմտյան և հատկապես թուրք հեղինակների աշխատություններ՝ գերմանացի պատմաբան Հիլմար Կայզերը գալիս է այն եզրահանգման, որ հայերի դերն օսմանյան առևտրում պատկերելիս, նրանք, պատկանելով հանդերձ տարբեր պատմագիտական ուղղությունների՝ իրենց աշխատություններում կամա թե ակամա, ոչ քննադատաբար ընդունել են վաղ քսաներորդ դարի Գերմանիայի արտաքին գերատեսչության քաղաքական քարոզչամեթոդային կողմից ստեղծված «արտադրանքը»⁸: Այսօր էլ վերոհիշյալ հարցի նկատմամբ թուրք պատմագրության մեջ գերակշռող է այն ազգայնական մոտեցումը, որն անթաքույց կերպով արտահայտվել է դեռևս տասնամյակներ առաջ թուրքական պաշտոնական «հայագետների» կողմից. ոչ մուսուլմանները, իբր, Օսմանյան կայսրությունում ապահովված են եղել «արտոնյալ» պայմաններով, միակ տարբերությունը, որ եղել է թուրքերի և ոչ մուսուլմանների միջև, վերջիններիս՝ զինապարտությունից ազատ լինելն էր: Հայերը, հույներն ու հրեաները, իբր, օգտվելով այդ ազատությունից, տիրել են կայսրության առևտրական ու տնտեսական ոլորտներին, մինչդեռ թուրքերը հաճախ պատե-

---

⁷ Kasaba R., *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, SUNY Series in Middle Eastern Studies, Albany: SUNY Press, 1988, p. 114.

⁸ Տե՛ս Kaiser H., *Imperialism, Racism and Development Theories: The Construction of a Dominant Paradigm on Ottoman Armenians*, Gomidas Institute, Ann Arbor, Michigan, 1998, pp. 33-56.

բազմներում կորուստներ կրելով՝ «գրկվել» են տնտեսապես և թվաքանակով աճելու հնարավորությունից: «Կայսրության հիմնադրման համար միայն թուրքերն էին արյուն թափում, մյուս բոլոր քաղաքացիներն իրենց բոլոր ջանքերը ներդրել են կապիտալ կուտակելու, բարեկեցիկ ու խաղաղ կյանք վարելու համար»⁹:

Հայտնի է, որ օսմանահայ գործարար խավը համեմատաբար բարենպաստ պայմաններում հայտնվեց հատկապես Սեփմ Երրորդ և Մահմուդ Երկրորդ սուլթանների կառավարման տարիներին և հետագայում՝ Թանզիմաթի բարեփոխումների ժամանակաշրջանում կարողացավ առաջատար դիրքեր գրավել Օսմանյան կայսրության տնտեսական, կրթական-լուսավորչական և մշակութային բնագավառներում¹⁰: Թուրք պատմաբան Թիմուր Քուրանի կարծիքով, օսմանահայատակ քրիստոնյաների նման առաջխաղացումը պայմանավորված էր նրանց շնորհիված «այլընտրանքային օրենքից» օգտվելու ար-

---

⁹ St' u Koças S., Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967, s. 60.

¹⁰ Հայերի սոցիալ-տնտեսական կացության և դերի մասին տե՛ս Յ. Գ. Մ. (Հարություն Մըրմրյան), Թուրքահայոց հին վաճառականությունն եւ վաճառականք, Կ. Պոլիս, 1908; Չոհրապ Գ., «Հայկական հարցը փաստաթուղթերու լրյսին տակ», նույնի, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, Երևան, 2002; Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., Երևան, 1967; Համբարյան Ա., Արևմտյան Հայաստանի տնտեսությունը 1856-1914 թթ., Երևան, 2003; Ղլեչյան Վ., «Հայ առևտրական դասի մասնակցությունը առևտրի զարգացմանը Օսմանյան կայսրությունում (XIX դ.)», Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 4. 1985, էջ 60-67; Խառատյան Ա., «Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XVIII դարի սկիզբ – 1923 թ.)», Պատմա-բանասիրական հանդես, 2009, № 2-3. էջ 23-45; Ստեփանյան Հ., Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 2011; Инджикян О., Буржуазия Османской империи, Ереван, 1977; Jamgocyan O., Les banquiers des sultans: Juifs, Francs, Grecs et Arméniens de la haute finance: Constantinople 1650-1850, Paris: Les Editions du Bosphore, 2013; Der Matossian B., “The Armenian Commercial Houses and Merchant Networks in the 19th Century Ottoman Empire,” in TURCICA, Issue # 39, Fall 2007, pp.147-174.

տոնությամբ¹¹ (“choice of law”), ինչը բացակայում էր մուսուլմանների պարագայում¹²: Մակայն արդյո՞ք օսմանյան սուլթաններն առևտրային արտոնություններ էին տրամադրում միայն քրիստոնյաներին և անտեսում թուրք/մուսուլման վաճառականներին:

Այս առումով ուշադրության է արժանի 19-րդ դարի սկզբներին օսմանյան պետության կողմից ստեղծված ձեռներեցության խթանմանն ուղղված հատուկ արտոնագրեր ունեցող վաճառականների ինստիտուտի հիմնադրումը: Այդ ինստիտուտը ենթադրում էր երկու տեսակի արտոնագրերի և, համապատասխանաբար, երկու կարգավիճակի տրամադրում. օսմանահպատակ ոչ մուսուլմանների համար «եվրոպական վաճառականներ» (*Avrupa tüccarları*), իսկ մուսուլմանների համար՝ «արտոնյալ/բարենպաստ վաճառականներ» (*Hayriye tüccarları*): Ընդ որում, եթե ոչ մուսուլման վաճառականներին նման կարգավիճակ շնորհելը հետապնդում էր այդ թվում նաև նրանց գործունեությունը պետության կողմից արդյունավետ վերահսկելու և սուլթանական գանձարանը լցնելու նպատակ, ապա մուսուլման առևտրականներին տրվող արտոնությունները պետք է նպաստավոր պայմաններ ստեղծեին նրանց համար մրցակցելու եվրոպական և օսմանահպատակ քրիստոնյա ձեռներեցների հետ: Հարկ է նշել, որ չնայած զգալի չափի հասնող գրականության առկայությանը *Hayriye tüccarları*-ի ֆենոմենը դեռևս քիչ ուսումնասիրված և բաց թեմա է նշված ժամանակաշրջանին նվիրված պատմագրության մեջ¹³: Սույն հոդվա-

---

¹¹ Խոսքը վերաբերում է արտաքին առևտրի ոլորտում եվրոպական երկրների առևտրային կանոնադրություններից օգտվելու հնարավորության մասին:

¹² Kuran T., *How the Islamic Law held back the Middle East: The long Divergence*, p. 18 https://www.fpri.org/docs/20110324.kuran_islamiclaw.pdf

¹³ Sî u Bağış A. I., *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler /Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları/ (1750-1839)*, Ankara, 1983; Masters B., “The Sultan’s Entrepreneurs: The *Avrupa tüccarları* and the *Hayriye tüccarları* in Syria”, *International Journal of Middle East Studies*, vol.24,

ծում փորձ է արվում դիտարկել այդ ինստիտուտը որպես առավել լայն կոնտեքստի մի բաղադրիչ, այն է. Օսմանյան կայսրությունում կապիտալի ձևավորման առանձնահատկությունները և այդ կապիտալի գերակշիռ մասի բռնի փոխանցումը իրական տերերից նորաստեղծ թուրք/մուսուլման բուրժուազիային:

XVII-XVIII դարերում եվրոպական տերությունների հետ պատերազմներում Օսմանյան կայսրության ռազմական պարտությունները խթան հանդիսացան համալիր, այսպես կոչված «ավանդական բարեփոխումներ» (Սելիմ III բարեփոխումները) անցկացնելու համար: Դրանք սկիզբ դրեցին Օսմանյան կայսրությունում արևմտականացման գործընթացին: Այդ գործընթացն արագացվեց հետագայում սուլթան Մահմուդ II-ի ավելի լայնածավալ և խորը բարեփոխումների շնորհիվ, ինչը հանգեցրեց Թանզիմաթի առաջին փուլի արմատական բարեփոխումներին (1839-1853 թթ.)¹⁴: Դրան նախորդել էր 1838 թ. անգլո-թուրքական ազատ առևտրի մասին համաձայնագրի ստորագրումը (Balta Liman Antlaşması), որը, փաստորեն, եվրոպական կապիտալիզմի՝ օսմանյան շուկա ներթափանցումն ավել-

---

1992, pp.579-597; Artunç C., “The Protégé System and Beratlı Merchants in the Ottoman Empire: The Price of Legal Institutions”, Yale Univ. Working Paper, March 2013, pdf; Ulutaş S., “19. yüzyılın ilk yarısında kapitalist ticari ilişkiler’deki dönüşümün Tarsus’taki yansımaları (1839-1856)”, Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2 Aralık/December 2012, s. 499-525; Kaymakçı S. S., “The Sultan’s Entrepreneurs, the Entrepreneurs’ Sultan: Beratlı Avrupa Tüccarı and Institutional Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire (1835-1868),” Boğaziçi University, 2013, pdf; Çiçek K., Hayriye Tüccarları: Osmanlı’da ekonomide ahbab çavuş ilişkileri <http://www.bugun.com.tr/hayriye-tuccarlari-haberi/1136765>; Balcı R., Hayriye Tüccarları, <http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/hayriye-tuccarlari-eylul-2015.html>; Şenel Ş., Osmanlılarda Ticaret Anlayışı ve Ticaret Teşkilatında Yeni Bir Yapılanma: Hayriye Tüccarı <http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=382300>

¹⁴ Բարեփոխումների մասին տե՛ս Петросян И., Петросян Ю., Османская империя (реформы и реформаторы), Москва, 1993.

լի հեշտացրեց: Արդյունաբերական հեղափոխության հենց սկզբից եվրոպական տերությունների համար սեփական արտադրանքը սպառելու նոր շուկաների և հումքի աղբյուրների կարիք առաջացավ: Առևտրական ներկայացուցիչներ Ֆրանսիայից, Անգլիայից և ապա այլ երկրներից աճող մասշտաբներով սկսեցին ներթափանցել Օսմանյան կայսրություն: Պատմականորեն, դրա իրավական հիմքերն արդեն իսկ գոյություն ունեին կապիտուլյացիաների ռեժիմի տեսքով¹⁵: XVIII դարի վերջում եվրոպական տերություններին միացավ նաև Ռուսաստանը: Օսմանյան կայսրությունում գործերը վարելու համար եվրոպական առևտրականները փնտրում և գտնում էին միջնորդների՝ որպես կանոն ոչ մուսուլմանների մեջ, մարդկանց, ովքեր գիտեն երկրում առևտուր անելու կանոնները, տեղական սովորույթները և տիրապետում են լեզուների՝ հույների, հայերի, հրեաների, լևանտացիների:

18-րդ դարի վերջին-19-րդ դարի սկզբին առևտրականությունն Օսմանյան կայսրությունում ներառում էր իր մեջ բազմաթիվ և բազմապիսի առևտրային համայնքներ, որոնց մեջ ներգրավված վաճառական խմբերն ու անհատները զբաղվում էին մեծածախ և մանրածախ, քաղաքային և գյուղական մանրավաճառ առևտրով, մասնակցում ամենշաբաթյա շուկաներին և սեզոնային տոնավաճառներին և այլն¹⁶: Բազմաթիվ համքարություններ (esnaf) զբաղվում էին արհեստագործական ապրանքների արտադրությամբ, ինչպես նաև իրականացնում մանր ու միջին առևտուրը¹⁷:

---

¹⁵ Կապիտուլյացիաների մասին տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 241:

¹⁶ S. Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914, eds. Halil İnalcık and Donald Quataert, vol. II (The Age of Reforms), Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

¹⁷ Օսմանյան կայսրությունում համքարությունների մասին տե՛ս Гордлевский В., Из жизни цехов в Турции: к истории ахи. – Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее, см. Гордлевский В., Избр. соч., 1960, т. 1,

Կազմակերպված խոշոր վաճառական դասը նշանակալից դեր էր խաղում օսմանյան առևտրի ոլորտում: Նշված ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրության վաճառական այդ դասը կարելի է բաժանել երեք հիմնական առևտրային խմբերի: Առաջին խմբին են պատկանում օտարերկրյա առևտրականները, որոնք հայտնի են որպես “Müstemen”, այսինքն՝ օտար առևտրականներ: Երկրորդ խումբը, որի մեջ մտնում էին օսմանահպատակ ոչ մուսուլման առևտրականները, կոչվեցին «եվրոպական վաճառականներ» (Avrupa tüccarları) և վերջապես, մի առանձին խումբ էլ կազմում էին Օսմանյան կայսրության մուսուլման առևտրականները կամ “Hayriye”, այսինքն՝ «արտոնյալ, բարենպաստություն վայելող» վաճառականները: Նշենք սակայն, որ «եվրոպական» և «արտոնյալ» վաճառականները ինստիտուցիոնալացված չեն եղել մինչև 18-րդ դարի վերջը¹⁸:

Մինչև 19-րդ դարի սկիզբը օսմանյան միջազգային առևտրում հիմնականում գերիշխում էին արտասահմանյան վաճառականները, իսկ մուսուլման և ոչ մուսուլման օսմանյան վաճառականները վերահսկում էին ներքին առևտուրը: “Müstemen” վաճառա-

---

с. 276–286; նույնի, “Дервиши Ахи Эврана и цехи в Турции”, Известия Академии наук СССР. VI серия, 1927, том 21, выпуск 7, с. 1171-1194 <http://www.mathnet.ru/links/cc51465c911b13e3aa1182dab963a6b5/im5513.pdf>; Olson R. W., “Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire”, Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 20, No. 2 (May, 1977), pp. 185-207 <http://www.artsrn.ualberta.ca/amcdouga/Hist323/autumn%202012/resources/janissaries%20and%20revolt%20of%201740.pdf>; Altıntaş A. M., “The World of Ottoman Guilds: The Issue of Monopoly/ Osmanlı Loncalarının Dünyası: Tekel Meselesi” History Studies, volume 2/3 2010 <http://www.historystudies.net/Makaleler /192349565 2%20Abd%C3%BClmennan%20M.%20Alt%C4%B1nta%C5%9F.pdf>; Հայկական էսնաֆությունների մասին տե՛ս Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., Երևան, 1967; Խառատյան Ա., Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը, Երևան, 2007, էջ 247-294:

¹⁸ St’u Bağış A. I., Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler /Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Berathlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları/ (1750-1839), Ankara, 1983.

կանների միջազգային առևտրում գերիշխող դիրքը արդյունքն էր այն առևտրական արտոնությունների և հարմարությունների, որոնք նրանց էին տրվել նախկինում Օսմանյան կայսրության և վերոպական պետությունների միջև կնքված կապիտուլյացիոն պայմանագրերի շնորհիվ¹⁹: Հետագայում, 19-րդ դարում, օսմանյան ոչ մուսուլման, մասամբ նաև մուսուլման վաճառականները ավելի ներգրավված դարձան արտաքին առևտրի մեջ, իսկ “Müstemen” առևտրականները սկսեցին հետաքրքրություն դրսևորել դեպի օսմանյան ներքին շուկան:

Եթե Օսմանյան կայսրությունը պատերազմում էր եվրոպական որևէ երկրի հետ, վերջինիս “Müstemen” վաճառականները դառնում էին “Harbi”²⁰ և որոշակի ժամանակով կորցնում արտոնությունները: “Müstemen” եզրը վավերագրերում առաջին անգամ ի հայտ եկավ 1740 թ.: Սակայն այն առավել լայն տարածում ստացավ օսմանյան արտաքին առևտրին առնչվող փաստաթղթերում Սելիմ III սուլթանի կառավարման տարիներին (1789-1807 թթ.): “Müstemen” առևտրականների իրավունքներն ու պարտականություններն ամրագրվում էին նրանց տրված ahidnâme-ներում (պաշտոնական արտոնագրեր): Համաձայն այդ արտոնագրերի նրանք ազատ երթևեկելու և նավարկելու իրավունք էին ձեռք բերում, բացի դրանից՝ նշված առևտրականներն ու նրանց ապրանքները պաշտպանության տակ էին առնվում ողջ կայսրության տարածքում, ինչպես նաև օսմանցիների կողմից վերահսկվող ծովերում: Նրանք ազատ-

---

¹⁹ Կապիտուլյացիոն պայմանագրերի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Boogert Maurits H van den and Kate Fleet (eds.), “The Ottoman Capitulations: Text and Context”, in *Oriente Moderno*, #22, Rome: Istituto per l’Oriente C. A. Nallino, 2003, pp. 575–727; Edhem E., “Capitulations and Western Trade”, in Suraiya Faroqhi (ed.) *The Cambridge History of Turkey*, Cambridge Univ. Press: Cambridge 2006, vol. 3, pp. 283–335.

²⁰ Առաջացել է “harb”՝ «պատարազմ» բառից, այսինքն՝ նրանք դառնում էին “persona non grata”:

վում են բոլոր տեսակի հարկերից, բացառությամբ մաքսային տուրքերի: Միմյանց միջև ծագող վեճերը “Müstemen” վաճառականները կարող էին լուծել իրենց երկրների հյուպատոսական դատարաններում: Սակայն, օսմանահպատակների և օտարերկրյա վաճառականների միջև վեճերը սովորաբար լավում էին տեղական դատարաններում: Վիճող կողմերից մեկի իսլամադավան լինելն այդ նորմը պարտադիր էր դարձնում: Այն դեպքերում, որոնց վիճելի գումարը գերազանցում էր 4000 աքչեն՝ գործի լսումը տեղափոխվում էր Ստամբուլում ստեղծված հատուկ ատյան (Arz odasi): Վաճառականի մահի դեպքում նրա ունեցվածքը, ապրանքներն ու դրամական միջոցները պետության պաշտպանության տակ էին առնվում իրավական ժառանգներին հանձնելու համար:

Մաքսային տուրքերը 18-րդ դարի վերջին սահմանված էին՝ 3% մուսուլման առևտրականների, 4% - ոչ մուսուլման առևտրականների և 5% - “Müstemen” վաճառականների համար: Այնուհետև մաքսային տուրքերը “Müstemen” առևտրականների համար իջեցվել էին մինչև 3%: Բացի դրանից, հետագայում՝ ազատ առևտրի մասին պայմանագրի ստորագրումից հետո (1838 թ. Մեծ Բրիտանիայի հետ, մեկ տարի անց՝ Ֆրանսիայի), նրանք լրացուցիչ հարկային արտոնություններ ստացան, օրինակ, ազատվեցին տարանցման հարկ (bac) և օսմանյան քաղաքներում մուտքի հարկ վճարելուց:

Աստիճանաբար, արտաքին և ներքին առևտրի աշխուժացման հետ մեկտեղ կայսրության հայ, հույն, հրեա վաճառականները նույնպես աշխատում են որոշակի արտոնություններ ձեռք բերել՝ դուրացնելու համար իրենց գործունեությունը: Սուլթանի անունից շնորհվող հատուկ արտոնագրերը՝ «berat»-ները թույլ էին տալիս օսմանյան վաճառականներին արտաքին և ներքին առևտրին մասնակցել օտարերկրյա պաշտպանության ներքո, ինչպես դա անում էին “Müstemen” առևտրականները: “Berat” ձեռք բերած անձը կոչվում էր “beratlı” և կոչ-

ման հետ ստանում համապատասխան արտոնություններ²¹: Թուրք հետազոտող Ջիհան Արթունչը, ով մանրամասնորեն ուսումնասիրել է “beratlı” ինստիտուտը, նշում է, որ դրա ծագումը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Օսմանյան կայսրության հետ դիվանագիտական կապեր հաստատող պետություններն աշխատում էին արտերկրայինության իրավունք (the status of extraterritoriality) ձեռք բերել իրենց ներկայացուցչություններում որպես թարգմանիչ աշխատող օսմանահպատակ քրիստոնյաների՝ դրագոմանների (dragoman) համար: Վերջիններս էլ օգտագործում էին ստացած արտոնագրերը միջնորդային կամ սեփական առևտուր իրականացնելու համար: “Berat”-ը տրվում էր որոշակի ժամանակով, սակայն կարող էր երկարաձգվել: “Beratlı”-ն համարվում էր օսմանահպատակ, սակայն արտոնագրի առկայությունը թույլ էր տալիս նրան ազատվել կանոնավոր (harac), ոչ կանոնավոր (tekalif-i örfiyye) և բազմաթիվ արտակարգ հարկերից (avariz), որ ստիպված էին մուծել բոլոր քրիստոնյաները²²:

Շուտով բերաթների վաճառքը դարձավ շահութաբեր բիզնեսի առարկա թե՛ դեսպանատների, թե՛ սուլթանական արքունիքի համար: Յուրաքանչյուր դեսպանատուն բերաթների տրամադրման որոշակի քվոտա էր ստանում՝ կախված տվյալ երկրի հետ օսմանյան պետության հարաբերությունների մակարդակից, տարբերվում էին նաև այս կամ այն երկրի ներկայացուցչության միջոցով ձեռք բերված արտոնագրերի գները: Բրիտանական և ֆրանսիական դեսպանատների տրամադրած բերաթները ամենաթանկն էին համարվում՝ դրանց արժեքը կարող էր հասնել մինչև 4000 և 5000 քուրուշ համապատասխանաբար²³:

---

²¹ Artunc C., “The Protégé System and Beratlı Merchants in the Ottoman Empire: The Price of Legal Institutions” Yale Univ. Working Paper, March 2013, pdf.

²² Նույն տեղում, էջ 6:

²³ Նույն տեղում, էջ 9:

Ինչպես գրում է Ջ. Արթունչը՝ Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոսի տարեկան եկամուտը կազմում էր շուրջ 8000 քուրուշ, իսկ միայն բերաթների վաճառքից նա ստանում էր 12000 քուրուշ: Համեմատության համար Ջ. Արթունչը բերում է հետևյալ թվերը՝ մեկ արհեստավարժ աշխատողի տարեկան եկամուտը Օսմանյան կայսրությունում 1780-89 թթ. կազմում էր շուրջ 284 քուրուշ: Նա նաև նշում է, որ, օրինակ, մեկ բերաթի վաճառքը Հալեպում ծածկում էր հուլանդական հյուպատոսության կես տարվա ծախսերը²⁴: Յուրաքանչյուր բերաթի վաճառքից՝ կախված դրա գնի չափից, օսմանյան պետությունը գանձում էր 500-ից – 1000 քուրուշ գումար²⁵: Չնայած բավականին բարձր գներին, բերաթների պահանջարկը շատ մեծ էր: Փորձելով տալ դրա բացատրությունը, Ջ. Արթունչը գրում է, որ հարկերից ազատվելն ամենևին էլ այն միակ հանգամանքը չէր, որ վաճառականների համար «հրապուրիչ» էր դարձնում բերաթների ձեռքբերումը: Նա նշում է դա պայմանավորող երեք հիմնական պատճառ. ա/ձեռնարկության ձևի ազատ ընտրություն, ինչպես նաև համատեղ ձեռնարկություններ հիմնելու հնարավորություն, բ/անձի և գույքի անձեռնմխելիություն, գ/ ժառանգական իրավունք²⁶:

Արտոնագրերը ձեռներեց վաճառականներին հնարավորություն էին տալիս մուտք գործել միջազգային առևտրային ցանցեր, նոր տիպի՝ նաև խառը դրամագլխով, ձեռնարկություններ ստեղծել: Բազմաթիվ հայ առևտրականներ, չգոհանալով եվրոպացիների ներկայացրած ապրանքների ընտրությամբ, իրենք կապեր հաստատեցին Եվրոպայի արդյունաբերական կենտրոնների և առևտրական ընկերությունների հետ: Նրանցից շա-

²⁴ Նույն տեղում, էջ 9-10: Հեղինակը ներկայացնում է նաև աղյուսակներ՝ մանրամասնելով տարբեր երկրների հյուպատոսությունների կողմից վաճառված բերաթների քանակը, դրանց գները, գնորդ-վաճառականների թվերն՝ ըստ քաղաքների և այլն, տե՛ս նույն տեղում էջ 33-35:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 13:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 24:

տերը նույնիսկ հաստատվեցին եվրոպական քաղաքներում, գրասենյակներ բացեցին և մասնաձյուղեր հիմնեցին: Բրյուս Մաթթերսը բերում է Գյուլբենգօղլուի (Գյուլբենկյան) օրինակը, որն իր որդիների հետ միասին հիմնադրեց առևտրային ընտանեկան վաճառատներ, գործուն ընկերություններ Օսմանյան կայսրությունում և այլ երկրներում²⁷:

Իսլամը չի նախատեսում անձի և գույքի անձեռնմխելիության հասկացություն, բացակայում են նաև ժառանգական իրավունքի վերաբերյալ հստակ դրույթներ: Ու թեև քաղաքացիական վեճերը ոչ մուսուլման օսմանահպատակների պարագայում լուծվել են կրոնական համայնքի/միլլեթի ներսում, օսմանյան կարգը չի ապահովել ոչ մի անձի, այդ թվում և վաճառականների, նրանց ժառանգների և նրանց պատկանող գույքի պաշտպանվածությունը: Ավելին, օսմանյան իրավական պրակտիկայում քիչ չեն դեպքերը, երբ նույնիսկ մեծ վեզիրների, բարձրաստիճան պաշտոնյաների, մեծահարուստ ամիրաների և այլոց գույքը՝ կյանքի օրոք կամ մահից հետո ամբողջությամբ բռնագրավվել է, իսկ ժառանգները մնացել առանց գոյատևման միջոցների: Ընդ որում, դա արվել է առանց որևէ իրավական որոշման, միմիայն շեյխ ուլ իսլամի ֆեթվայով: Նման բռնագանձումները կոչվել են «müsadere» կամ «miri içün zabt», բառացիորեն՝ հանրային մարմնի կողմից կատարվող բռնագանձում²⁸: Այդ իսկ պատճառով այլընտրանքային իրավական դաշտ մտնելու հնարավորությունը նույնպես գրավում էր բերաթների գնորդներին: Ինչպես տեսնում ենք, “beratlı” վաճառական դառնալը նշանակում էր մտնել նոր տնտեսական ոլորտներ, որոնք

---

²⁷ Masters B., “The Sultan’s Entrepreneurs . . . p. 585. Հայկական վաճառատների մասին տե՛ս Der Matossian B., “The Armenian Commercial Houses and Merchant Networks . . . p. 152.

²⁸ Sk’u Yaycioglu A., Partners of the Empire: Notables, Communities and Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions (1760-1820), http://economics.stanford.edu/files/Yaycioglu_Nov%2019.pdf, Chapter 1., pp. 37-38.

երաշխավորվում էին ժամանակի առաջատար առևտրային օրենքների պաշտպանությամբ:

19-րդ դ. սկզբներից որոշ դիվանագիտական ներկայացուցչություններ, մասնավորապես, բրիտանականը, սկսում են կրճատել տրամադրվող բերաթների թիվը: Նրանք արդեն կարողացել էին հաստատվել օսմանյան շուկայում և նոր միջնորդների կարիք չունեին: Բացի դրանից, “beratli” քրիստոնյա վաճառականներն արդեն լուրջ մրցակից էին դառնում անգլիական ընկերություններին: Ինչպես նշում է Է. Դանիելյանը. «Հայկական վաճառականության հետ եվրոպական ընկերությունների մրցակցության նախանշանները երևացին, երբ Ռուսական կայսրությունը, էլնելով իր ներքին շուկային սպառնացող վտանգից, վերացրեց անգլիական Արևելահնդկական ընկերության՝ Իրանի հետ Ռուսաստանի վրայով կապ պահպանելու արտոնությունները: Փաստորեն, այդ ուղիով արտաքին առևտրի մենաշնորհը մնաց հայ վաճառականության ձեռքում»²⁹: Ջ. Արթունչը նույնպես հաղոդում է, որ արդեն 18-րդ դարից սկսած անգլիական առևտրային ընկերությունները բողոքներ են հղում Օսմանյան կայսրությունում բրիտանական դեսպաններին՝ խնդրելով դադարեցնել բերաթների վաճառքը: Բրիտանական առևտրածովային լևանտական ընկերությունը, օրինակ, հայտնում է, որ բերաթ ստացած Գրիգորիոս/Գրիգորյան եղբայրները գրասենյակներ բացելով Իզմիրում, Լիվորնոյում և Լոնդոնում աշխույժ առևտուր են իրականացնում, դրա-

---

²⁹ Դանիելյան Է., «Հայկական ծովային առևտրի զարգացման քաղաքակրթական գործոնները և միջազգային մրցակցությունը XVII դարում» /Զեկուցում՝ կարդացված «Քեդաղ Մերչանտ» հայկական նավի հայտնագործությանը նվիրված ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի և «ԱՆԱՀԻՏ» ասոցիացիայի կազմակերպած միջազգային գիտաժողովում (հոկտեմբերի 5, 2010թ.) http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5298; տե՛ս նաև Սալվազարյան Ա., «Հայ առևտրական կամ խոջայական կապիտալի անկումը 18-րդ դարում» <http://armfvm.com/en/news/view/%D5%AB%D5%B6%D5%B9%D5%B8%D5%9E%D6%82>

նով իսկ «կրճատելով անգլիական վաճառականների եկամուտներն ու անգլիական գահի հասույթը»³⁰: Բրիտանական դեսպանատունը աստիճանաբար դադարեցնում է բերաթների տրամադրումը, քանի որ օսմանյան շուկայում քրիստոնյաների օգնությամբ արդեն իսկ ամրապնդված անգլիացիները նոր միջնորդների և ի դեմս նրանց՝ հնարավոր մրցակիցների կարիք այլևս չունեին: Օսմանյան արքունիքում նույնպես գիտակցեցին, որ բերաթների վաճառքից ստացվող հասույթը փոքր մասն է միայն այն օգուտի, որ կարող էր ակնկալել սուլթանությունը իր քրիստոնյա հպատակներից: 1806 թ. Մելիմ III-ը հրամանագիր է արձակում, որով օտարերկրյա հյուպատոսություններից պահանջում է իրենց կցված “beratı” դրագոմաններին և այլ օսմանահպատակներին վերադարձնել այն քաղաքները, որոնցում նրանք գրանցվել էին որպես ներկայացուցչությունների աշխատակիցներ: Միևնույն ժամանակ սուլթանը սահմանում է արտոնագրերի նոր տեսակ, որով օսմանահպատակ ոչ մուսուլման վաճառականներին կշնորհվեր «Եվրոպական վաճառականներ» (Avrupa tüccarları) կոչվող կարգավիճակը:

«Եվրոպական վաճառականի» կարգավիճակ ձեռք բերել ցանկացող ոչ մուսուլման օսմանահպատակ անձը բերաթ ստանալու գրավոր խնդրագրով պետք է դիմեր Պետական խորհրդի գրասենյակ (Divan-i Humayun Kalemi): Խնդրագրում նշված պետք է լինեին նրա թվով երկու փոխարինողների/տեղակալների անունները, որոնք սովորաբար ընտրվում էին խոշոր առևտրային քաղաքներից՝ Կոստանդնուպոլսից (Ստամբուլից) և Զմյուռնիայից (Իզմիրից): Դիմողն իրավունք ուներ նաև վարձել երկուական ծառայող՝ իր և տեղակալների համար, որոնք կօգնեին իրեն կազմակերպել և իրականացնել առևտրական գործունեությունը: Դիմողը նաև համապատասխան միանվազ տուրք էր մուծում օսմանյան գանձարան: Այլ Իհսան Բադրըզը գրում է, որ այն կազմում էր 1500-2000 քուրուշ,

---

³⁰ Artunc C., նշվ. աշխ., էջ 6:

իսկ Ջ. Արթունչն իր հերթին նկատում, որ օսմանյան իրակա-
նության պայմաններում այդ թվին պետք է ավելացնել ևս 1000
-1050 քուրուշ՝ պարտադիր կաշառքների, նվերների և այլ հա-
վելյալ ծախսերի համար³¹: Ոչ մուսուլման վաճառականներին
շնորհվող այդ նոր կարգավիճակը, չնայած բոլոր խոստացվող
հարկային արտոնություններին, այնուամենայնիվ, չէր ազա-
տում նրանց գլխահարկից (cizye)³², ինչը Բրյուս Մասթերսի
կարծիքով, պետք է ընդգծեր սուլթանի գերակա իշխանույթ-
յունն իր քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ³³:

Սուլթանի հրամանագրի նախաբանի տեքստում, որը մեջբե-
րում է թուրք պատմաբան Մ. Քայմաքչըն, հստակ նշվում է, որ
սույն ինստիտուտի նախաձեռնումը նպատակ ունի «օրինակա-
նացնել և կարգավորել» եվրոպական երկրների հետ արդեն
իսկ առևտուր անող կամ նման ցանկություն ունեցող օսման-
յան ոչ մուսուլման վաճառականների գործունեությունը՝ «ներ-
դաշնակելով այն երկրի օրենքների և սովորույթների հետ...»,
այսինքն՝ կատարյալ վերահսկողություն սահմանել առաջին
հերթին նրանց վաստակած գումարների վրա: Փաստաթղթում
թվարկվում են նաև մի շարք դրույթներ այն մասին, որ պե-
տությունը կապահովի «եվրոպական վաճառականների» հա-
մար անձնական և իրավական երաշխիքներ, պաշտպանույթ-
յուն տեղական իշխանավորների կամայականություններից,
օտար երկրներում օսմանյան պետության հյուպատոսարան-
ների աջակցություն և մաքսատուրքերի թեթևացում³⁴:

---

³¹ Bağış A. I., նշվ. աշխ., էջ 65-70, Artunç C., նշվ. աշխ., էջ 14:

³² Ջիզյեն իսլամական պետություններում այլադավաններից գանձվող
շնչահարկ է, հարկային հիերարխիայում «օրինական», այսինքն՝ մուսուլ-
մանական շարիաթի վրա հիմնված կարևորագույն հարկերից մեկը:

³³ Masters B., նշվ. աշխ., էջ 582: Մ. Քայմաքչըն, իր հերթին, որպես ավելի
կարևոր գործոն նշում է այդ հարկատեսակից օսմանյան գանձարան եկող
եկամուտը: Օրինակ, 1835-36 թթ. «եվրոպական» վաճառականը մուծում էր
68 քուրուշ իր և 34-ական քուրուշ իր ծառայողների համար (1 քուրուշը=120
աքչե), տե՛ս Kaymakci S. S., նշվ. աշխ., էջ 54:

³⁴ Kaymakci S. S., նշվ. աշխ., էջ 29-30:

Իրականում ոչ Սելիմ III-ը, ոչ էլ նրան հաջորդած Մահմուդ II-ը չէին կարող ապահովել վաճառականներին տված երաշխիքները: Կենտրոնախուզության այդ ժամանակաշրջանում ոչ թե սուլթանը/պետությունը, այլ որոշ հզոր այաններ ու նահանգային մեծահարուստ կառավարիչներ էին վերահսկում առևտուրը վիլայեթներում՝ սեփական շահերից ելնելով: Ընդ որում, ինչպես գրում է պատմաբան Ա. Յայջըօղլուն, այաններից յուրաքանչյուրն ուներ իր «ազդեցության գոտին», որտեղ նա ներքին և արտաքին առևտրի վերահսկման մենաշնորհն իր ձեռքն էր առել: Օրինակ, Չափանօղլու ընտանիքը վերահսկում էր Կենտրոնական Անատոլիայով անցնող Արևելք-Արևմուտք և Հյուսիս-Հարավ առևտրային երթուղիներն ու մի քանի հանգույց-քաղաքներ, ինչպիսիք են Թոքաթը և Կեսարիան (Կայսերի): Քարասամանօղլունների «վերահսկման գոտին» Էգեյան ավազանի առևտրական նավահանգիստներն էին՝ Մանիսան և Զմյուռնիան (Իզմիր) ու այնտեղից արտահանվող գյուղամթերքը: Նրանք սերտ կապեր էին հաստատել այդ տարածքում գործող ֆրանսիական վաճառականների հետ: Մեծովյան առևտրի մի զգալի հատված էլ վերահսկվում էր Ջանիկլի Թայյար բեյի կողմից³⁵: Ըստ էության, նրանք, լինելով բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ դարձել էին «առերևույթ բիզնես չանոդ՝ խոշոր գործարարներ» կամ, Ա. Յայջըօղլուի բնորոշմամբ, «բազմապրոֆիլային ձեռներեցներ» (Portfolio Entrepreneurs), որոնք նաև բավականին հզոր սեփական ռազմական ջոկատներ ունեին իրենց ենթակայության տակ³⁶: Նման պայմաններում չէր կարելի ակնկալել, որ այանները «Նիզամ-ի Ջեդիդ» («Նոր կարգ») բարեփոխումների համար անհրաժեշտ միջոցների հարկահավաք-

---

³⁵ Yaycıoğlu A., նշվ. աշխ., էջ 17-44:

³⁶ Yaycıoğlu A., նշվ. աշխ., էջ 30: Նշված ժամանակաշրջանում քիչ չէին դեպքերը, երբ վասալ կառավարիչը զինված ըմբոստություն էր բարձրացնում սուլթանի դեմ, տե՛ս Barkey K., *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, 1996, pp. 195-242.

ման աշխատանքները պատշաճ ձևով են կատարելու և գումարներն ամբողջությամբ ուղղելու սուլթանական գանձարան: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ «եվրոպական վաճառականների» ինստիտուտի ստեղծմամբ Սելիմ III-ը սեփական «ազդեցության գոտի» էր ստեղծում, փորձելով արդեն իսկ Եվրոպայում հաջողությամբ գործող քրիստոնյա առևտրականների շնորհիվ ապահովել շոշափելի դրամական միջոցների մուտքը գանձարան:

Մյուս կարևոր խնդիրը «օտար երկրներում օսմանյան պետության հյուպատոսարանների աջակցություն» ապահովելն էր: Դեռևս 1793 թ. փոխադարձության հիմքի վրա եվրոպական հինգ առաջատար մայրաքաղաքներում թուրքերը մշտական դիվանագիտական ներկայացուցչություններ հիմնադրեցին: Օսմանյան պատվիրակները հրահանգ էին ստացել ուսումնասիրել այն երկրների դիվանագիտական փորձը, այդ թվում և առևտրային իրավական պաշտպանության, որտեղ իրենք հավատարմագրվել էին: Սակայն այդ գործում լուրջ բարդություններ ի հայտ եկան: Քանի որ նման պաշտոնները կարող էին միայն օսմանցի մուսուլմանները զբաղեցնել, շատ դժվար էր գտնել մարդկանց, ովքեր դիվանագիտական աշխատանք կատարելու համար ունեին անհրաժեշտ գիտելիքներ ու հմտություններ, օտար լեզուներ գիտեին և ամենակարևորը՝ համաձայն կլինեին երկարատև բնակվել «գյավուրների» երկրներում: Այնպես որ Սելիմ III-ի այդ նախաձեռնությունը հաջողություն չունեցավ, և շուտով օսմանյան ներկայացուցչությունները փակվեցին³⁷:

Ինչ վերաբերում է մաքսատուրքերի թեթևացմանը, ապա հարկ է նշել, որ իսկապես կառավարական հրամանագրերը հստակ մաքսային դրույքաչափեր էին ֆիքսում օտարերկրյա, օսմանահպատակ ոչ մուսուլման և մուսուլման վաճառական-

---

³⁷ St' u Кудрявцева Е., “Турецкая дипломатия в первой половине XIX в.”, Вестник МГИМО, Москва, 2008, №2., с. 31-38.

ների համար: Ներմուծման դեպքում օտարերկրյա վաճառականը վճարում էր 5%, ոչ մուսուլման «եվրոպական վաճառականը»՝ 4%, իսկ մուսուլման «հայրիյե»-ն՝ 3% ապրանքի ներմուծման հարկ (amediyeye vergisi), 2% էլ որպես մաքսատուրք էր գանձվում: Տեղական շուկաներից բերվող ապրանքների արտահանման դեպքում՝ 9% «ամեդիյե» հարկ էր գանձվում, որին ավելանում էր 3% արտահանման տուրք (refdiyyeye vergisi)³⁸: Սակայն օսմանյան իրական պրակտիկան շատ հեռու էր գրված օրենքներից: Ժամանակի արխիվային փաստաթղթերը հարուստ վկայություններ են տալիս սովորական երևույթ դարձած վաճառականների ունեցվածքի վրա հարձակումների, առևտրային նավերի հրկիզման կամ բեռների յուրացման, պաշտոնյաների չարաշահումների, մաքսավորների կամայականությունների, կրկնակի հարկումների և այլնի վերաբերյալ³⁹:

Սակայն «եվրոպական վաճառականների» վերաբերյալ հրամանագրի դրույթներից ամենակարևորը, թերևս, «իրավական պաշտպանության» մասին հիշատակումն է: Թուրք պատմաբանների մեծ մասը փորձում է ապացուցել այն թեզը, թե բարենորոգիչ սուլթանները ձգտել են «միասնական իրավական դաշտ» ստեղծել բոլոր հպատակների համար՝ անկախ նրանց էթնիկ կրոնական պատկանելիությունից⁴⁰: Թիմուր Քուրանն ու Սքոթ Լասթիգն, օրինակ, գրում են, որ 17-րդ դարը հանդիսանում է այն վերջին շրջանը, երբ օսմանյան իրավական պրակտիկան զերծ էր մնում արևմտյան ազդեցություններից: 18-րդ դարի վերջերից արդեն ոչ մուսուլման օսմանյան վաճառականները սկսում են գործառույթներ իրականացնել նաև եվրո-

---

³⁸ Balci R., Hayriye Tüccarları, <http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/hayriye-tuccarlari-eylul-2015.html>

³⁹ Ս. Քայմաքչըն իր հոդվածում, օրինակ, ներկայացնում է օսմանյան դատարաններում ապօրինի բռնագանձումների և կրկնակի հարկման դեպքերի դեմ «եվրոպական վաճառականների» բողոքների լուսման արձանագրություններից մի քանիսը, տե՛ս Kaymakci S. S., նշվ. աշխ., էջ 98-109:

⁴⁰ Kaymakci S. S., նշվ. աշխ., էջ 11.

պական իրավական համակարգերում՝ տարբեր երկրների առևտրային դատարաններում հնարավորություն ստանալով օգտվել «այլընտրանքային օրենքից», ինչպիսի իրավունք չունեին մուսուլմանները⁴¹: Բարեփոխումների շրջանում մուսուլման և ոչ մուսուլման վաճառականների միջև ծագած առևտրային վեճերը լուծելու համար Ստամբուլում ստեղծվել էր հատուկ ատյան (Arz odası): Թուրք պատմաբաններն ընդգծում են, որ հաշվի առնելով Ստամբուլի կայսերական իշխանության նստավայր լինելու հանգամանքը, այդ ատյանը կոչված էր «սուլթանական իսլամական արդարադատությունն իրականացնել» առավել ազնվությամբ և անաչառությամբ⁴²: Սակայն թուրք հեղինակները հաճախ միտումնավոր չեն հիշատակում իսլամական օրենքում առկա այն դատավարական խտրականությունը, որով ոչ մուսուլմանին արգելվում էր ցուցմունք տալ մուսուլմանի դեմ, առավել ևս, որ նման վկայությունն իրավական ուժ չուներ: Նույնիսկ ավելի ուշ, Թանզիմաթի բարեփոխումների շրջանում, երբ քննարկվում էր ֆրանսիականի նմանությամբ օսմանյան ոչ շարիաթական քաղաքացիական օրենսգրքի նախագիծը, դրա կազմողներից մեկը՝ անվանի ուլեմ, պատմագիր և պետական գործիչ Ահմեդ Ջևդեթ փաշան, ասել էր. «զիմմիի՝ մուսուլմանի դեմ տված վկայությունն անընդունելի է»: Մուսուլմանի բանավոր վկայության դեմ ուժ չունեին նաև նոտարական պատշաճ ձևով հաստատված և կնքված գրավոր փաստաթղթերը⁴³: Ի՞նչ արդարադատության

---

⁴¹ Kuran T., Lustig S., “Judicial Biases in Ottoman Istanbul Islamic Justice and Its Compatibility with Modern Economic Life”, *Duke University Journal of Law and Economics*, 55 (2012), pp. 2-4 <http://ssrn.com/abstract=1651280> or http://econ.duke.edu/uploads/media_items/kuran-lustig-paper-on-islamic-courts.original.pdf

⁴² Նույն տեղում, էջ 2:

⁴³ Զիմմի (արաբերեն՝ պարտապան), մուսուլմանական պետություններում այլակրոն (հատկապես քրիստոնյա և մովսիսական) համայնքների պատկանող հպատակներ: Տե՛ս Cevdet Paşa, Tezakir 1-12, Ankara, 1991, ss. 62-63. Օսմանյան քաղաքացիական օրենսգիրքը՝ Mecelle-ն մաս առ մաս մտավ

մասին կարող էր խոսք լինել, եթե նույն երկրի վաճառականները հարկվում էին ըստ կրոնական պատկանելության: Հարկային խտրականության արատավոր այդ գործելաոճը որդեգրեց նաև հանրապետական Թուրքիան: Ինչպես իրավացիորեն նշում է հայ թուրքագետ Ռ. Մելքոնյանը, Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ Թուրքիայի Հանրապետությունը ժառանգեց ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների հանդեպ խտրական պետական քաղաքականությունը, այդ թվում նաև տնտեսական ոլորտում, որի ամենաամոթալի դրսևորումն էր 1942 թ. կիրառության մեջ մտած, այսպես կոչված, «Ունեցվածքի հարկը» («*Varlık vergisi*»)⁴⁴:

Դեռևս սուլթան Մելիմ III-ի ժամանակ մուսուլման վաճառականները սկսեցին հանդես գալ առարկություններով՝ «եվրոպական վաճառականներին» տրվող արտոնությունների վերաբերյալ: Նմանատիպ բողոքներ «անբարեխիղճ» մրցակցության մասին բարձրացվեցին նաև Մահմուդ II-ի օրոք: Մուսուլման առևտրականները ձգտում էին ստանալ «այն նույն արտոնությունները և հարմարությունները, որոնք «եվրոպական վաճառականներն» էին վայելում», մասնավորապես, ճանապարհորդության, մաքսային, դատական և հարկային «զիջումները»: Բարձր Դուռը (Bab-ı Ali) նմանատիպ և նույնիսկ ավելի արտոնություններ տրամադրեց օսմանյան մուսուլման առևտրականներին, շնորհելով նրանց “Hayriye” կարգավիճակը: Իրենց

շրջանառության մեջ 1869-1876 թթ. : 1863 թ. սկսեց գործել Օովային առևտրի մասին օրենքը, տե՛ս Bozkurt G., Review of the Ottoman Legal System <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10563.pdf>, Ջևդեթ փաշայի օրինաստեղծ գործունեության մասին տե՛ս նաև Оганесян А., “«Марузат» Ахмеда Джевдета как источник для изучения танзимата”, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. V, Երևան, 2008 թ., էջ 78-83:

⁴⁴ Տե՛ս Մելքոնյան Ռ., «Ունեցվածքի հարկը» (*Varlık vergisi*) կամ տնտեսության «թուրքացման» քաղաքականությունը հանրապետական Թուրքիայում», http://www.noravank.am/arm/articles/security/detail.php?ELEMENT_ID=487

“berat”-ը ստանալու համար վերջիններս պետք է հետևեին նմանատիպ ընթացակարգերին, սակայն ի տարբերություն «եվրոպականների»՝ մուսուլման վաճառականների վճարելիք կանխավճարը շատ ավելի փոքր էր՝ 1200 քուրուշ: Քվոտավորված էր նաև արտոնագրերի քանակն՝ ըստ քաղաքների: Այսպես, Ստամբուլում այդ թիվը կազմում էր 40, իսկ Հալեպի, Իզմիրի և այլ առևտրական կենտրոնների համար նախատեսվում էր 10-ական բերաթ: Շուտով այդ քվոտաներն ավելացվեցին, և Ստամբուլի համար թիվը դարձավ 60, այլ քաղաքներինը՝ 30-ական արտոնագիր: Չնայած արտոնագրերի ավելացված չափաբաժիններին «հայրիյե» բերաթներ ձեռք բերել ցանկացող մուսուլման վաճառականների թիվը չէր արձանագրում այն արագ աճը, որը զգալի էր «եվրոպական վաճառականների» պարագայում⁴⁵: Ինչպես նշում են որոշ պատմաբաններ, պետությունը գնում էր այդ քայլերին, ցանկանալով խթանել «մուսուլմանների մեջ ձեռներեցության ոգին» ու նաև ակնկալելով, որ մուսուլման վաճառականները կկարողանան ձեռք բերել նույն զգալի շահույթը, ինչը որ կարողացել էին անել իրենց քրիստոնյա հայրենակիցները, դրանով իսկ լցնելով ոչ միայն սեփական գրպանը, այլ նաև պետության գանձարանը⁴⁶:

Ըստ էության, դրանով օսմանյան պետությունը առաջին «հաստատութենացված» փորձն էր կատարում՝ արտաքին առևտուրը խլել քրիստոնյաների (հույների, հայերի և այլն) ձեռքից և այն կենտրոնացնել մուսուլմանների ձեռքերում: Օրինակ, Ք. Չիչեքն արձանագրում է, որ քանի որ սերբերը Բալկաններում և հույները անջատողական տրամադրություններ

---

⁴⁵ Balci R., նշվ. աշխ.:

⁴⁶ Բրյուս Մասթերսը գրում է, որ 1820-1822 թթ. «եվրոպական վաճառականները», որոնց զգալի մասը հայեր էին, Մեծ Բրիտանիայի հետ իրականացրել են 650,000 £ (ֆունտ ստերլինգ/լիաքաշ) չափով առևտուր, իսկ 1836-1838 թթ. արդեն՝ 1,729,000 £, տե՛ս Masters B., նշվ. աշխ., էջ 582:

ունենին՝ անհրաժեշտ էր պետությանը հավատարիմ վաճառականների դաս ստեղծել⁴⁷:

«Հայրիյե» վաճառականների պաշտպանությունն ապահովելու համար նշանակվեցին հատուկ ծառայողներ՝ «şehbender» (առևտրային կցորդների նախատիպ)՝ իրենց կցված կատարածուններով: Շեհբենդերը պետք է հետևեր, որ եվրոպացի գնորդներից ստանալիք վճարները հավաքվեն, նաև ապահովում էր վաճառականի գույքի անձեռնմխելիությունը՝ եթե նա դատական վեճ էր ունենում առևտրային դատարաններում: Բոլոր տեսակի ֆինանսական հաշվետվությունները, ներմուծման կամ արտահանման հարցերը պետք է քննարկվեին Առևտրի խորհրդում (Ticaret Nezareti): Օտարերկրացի վաճառականների հետ ունեցած վեճերը լսվում էին Ստամբուլում՝ համապատասխան երկրի հետ կնքված համաձայնությունների դրոյթներից ելնելով: Շեյխ ուլ իսլամի կամ այլ բարձրաստիճան իսլամական հոգևորականի ներկայությունը պարտադիր էր այդ դեպքերում:

Քանի որ նշված ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրությունը չուներ պետական առևտրային նավատորմ, «Հայրիյե» վաճառականները ծովային առևտուրն իրականացնելիս կարող էին դիմել Ռազմածովային զինանոցի (Tersane-i Amire) ծառայություններին, մինչդեռ այլ վաճառականներ նավերը վարձում էին՝ վճարելով սեփական գրպանից: Մահանալու դեպքում “Hayriye” վաճառականի գույքը չէր բռնագանձվում, նրա ժառանգը գույքի հետ միասին ինքնաբերաբար ստանում էր հոր բերաթը՝ գործը շարունակելու համար, մինչդեռ նույն հանգամանքներում «եվրոպական»-ը կրկին մուծում պետք է կատարեր պետական գանձարանին⁴⁸:

---

⁴⁷ Çiçek K., Hayriye Tüccarları: Osmanlı'da ekonomide ahbap çavuş ilişkileri <http://www.bugun.com.tr/hayriye-tuccarlari-haberi/1136765>

⁴⁸ “Vefat eden tüccarların dükkân, oda ve sair mülkleriyle eşyalarına, vârisleri mevcut oldukça, devlet tarafından müdahale edilmeyecektir”, un' u Balcı R., նշվ. աշխ.:

“Hayriye” վաճառականների կանոնադրության մեջ հատուկ ուշադրություն է դարձվում նրանց՝ «կրոնին նվիրվածությանն ու բարոյական նկարագրին»: Շեշտվում է, որ «մարմնավորելով օսմանյան վաճառականի կերպարը»՝ նրանք և նրանց ծառայակիցները պետք է լինեն «ազնիվ և արդար, իսլամին նվիրյալ հավատացյալներ» (ehl-i arz ve dindar)⁴⁹: Այդ իսկ պատճառով “Hayriye” առևտրականները բերաթ ստանալու խնդրագրին պարտավոր էին կցել իրենց բնակավայրի տեղական պաշտոնյայի կողմից տրված «բարի համբավը հաստատող փաստաթուղթ», ինչպես նաև նմանատիպ բովանդակությամբ երկու նամակ-երաշխավորագիր:

Պետությունն ամեն կերպ աշխատում էր կայացնել «հայրիյե վաճառականների» ինստիտուտը: Առավել ջանասեր շեփեհ-դերները նշանակվում էին ներկայացուցիչ արտասահմանյան երկրներում, կատարածուններն աշխատանք էին ստանում շարիաթական դատարաններում, իսկ «հայրիյե»-ներն ընդգրկվում էին որպես համայնքի/ումմայի տեսուչ-անդամներ (şahsuda'ı) պետական դատարաններում և արժանանում սուլթանական պարզների ու շքանշանների: Մուլթանը նախկինում հույների տրված ռազմական մատակարարումների, ինչպես նաև Ստամբուլի պարենով ապահովելու բացառիկ իրավունքը շնորհեց նրանց: «Հայրիյե» վաճառականները ստացան բազմաթիվ այլ մենաշնորհներ:

Բ. Մասթերսը նկատում է, որ «հայրիյե վաճառականներին» վերաբերող բոլոր պաշտոնական փաստաթղթերում, նույնիսկ այնտեղ օգտագործված բառամթերքում և ձևակերպումներում զգացվում է պետության հատուկ վերաբերմունքն ու հոգա-

---

⁴⁹ Ռ. Բալջըն մեջբերում է բերաթ տրամադրելու կանոնակարգի հետևյալ բառերը. «gerçekten dindar, namusuna düşkün ve doğruslukları tecrübe edilmiş Müslüman tüccarlara verilecektir», տե՛ս Balcı R., նշվ. աշխ.:

ծուրթունը (paternalism), այդ ինստիտուտը հովանավորելու և կայացնելու ձգտումը⁵⁰:

«Hayriye» վաճառականների ինստիտուտի հիմնադրման և գործունեության ավարտի տարեթվերի մասին տարբեր կարծիքներ կան: Ռ. Բալզըն նշում է որպես սկիզբ 1810 թ., իսկ գործունեության ավարտը համարում է 1876 թ., երբ դավադրություն կազմակերպվեց սուլթան Աբդուլ Ազիզի դեմ, ինչը նա կապում է անգլիացիների քաղաքական բանասարկությունների հետ⁵¹: Շ. Շենելն արձանագրում է, որ փաստաթղթերում հանդիպող «հայրիյե»-ի մասին առաջին տեղեկությունները վերաբերում են 1815-1816 թթ., իսկ քիչ թե շատ գործնական ակտիվությունը երևում է միայն 1827-1828թթ.⁵²:

«Հայրիյե» վաճառականների և բարենորոգիչ-սուլթանների տնտեսական նախաձեռնությունների հետ կապված ևս մեկ ուշագրավ խնդիր թե՛ ըննարկման թե՛մա է այսօրվա Թուրքիայի պատմաբանների շրջանում, այն է. ինչո՞ւ մուսուլման էսնաֆությունները, որոնք կայացել էին օսմանյան պետության «դասական ժամանակաշրջանում»⁵³ և, նրանց մեկնաբանմամբ, բավականին արդյունավետ գործում էին մինչև 18-րդ դարի սկիզբը, չկարողացան հարմարվել նոր տնտեսական զարգացումներին, ինչը հիմնականում հաջողեցին անել քրիստոնյա և հրեա համքարությունները⁵⁴: Գիտական քննարկումներում առաջ քաշվող տեսակետները բավականին հետաքրքիր և անսպասե-

---

⁵⁰ Masters B., նշվ. աշխ., էջ 586:

⁵¹ Balı R., նշվ. աշխ.: Այդ դեպքերի մասին տե՛ս Оганесян А., «Турецкий историк о политических событиях 1876-1878 гг. в Османской империи», Уերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVI, Երևան, 1996թ., էջ 143-150:

⁵² Şenel Ş., նշվ. աշխ.:

⁵³ Inalcık H., *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1973.

⁵⁴ Ամենաամբողջական վերջին հետազոտությունն այդ թեմայով տե՛ս Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities, ed. Suraiya Faroqhi, New York, Oxford: Berghahn Books, 2015.

լի կարող են լինել: 1727 թ. բարեփոխումների արդյունքում ավանդական համքարությունները/էսնաֆությունները վերակազմակերպվել էին և ստեղծվել էր մի նոր համակարգ, որը կոչվում է «Gedik»⁵⁵: Պետությունը խիստ հսկողություն էր իրականացնում արհեստանոցների ու խանութների թվաքանակի, զբաղեցրած տեղի, գործիքների, արտադրանքի, դրա վաճառքի և այլնի նկատմամբ: «Gedik» համակարգը, որը ենթադրում էր պետության բացարձակ մենաշնորհային իրավունքը՝ կանոնակարգելու և վերահսկելու արհեստագործական բոլոր խնդիրները, աստիճանաբար վերածվեց կարծրացած և՛ նոր տնտեսական պայմաններում անմրցունակ մի ինստիտուտի⁵⁶: Արհեստավորներն ու մանր վաճառականները, որոնց արտադրանքը զիջում էր իր տեղը շուկայում եվրոպական էժան ապրանքներին, դժվարությամբ էին դիմակայում պետության օր օրի խստացող հարկային քաղաքականությանը: Նման պայմաններում, ըստ թուրք հետազոտող Մ. Սունարի⁵⁷, պետության և մուսուլմանական էսնաֆությունների միջև յուրատեսակ «բուֆերի» դեր են սկսում կատարել ենիչերիները: Վերջիններս 18-րդ դարի վերջին-19-րդ դարի սկզբին երբեմնի մարտունակ զորքից արդեն վերածվել էին անկանոն և ըմբոստ ավագակախմբերի, կամ, Ջ. Քաֆադարի դիպուկ բնորոշմամբ՝ դարձել

---

⁵⁵ Altıntaş A. M., "The World of Ottoman Guilds: The Issue of Monopoly/Osmanlı Loncalarının Dünyası: Tekel Meselesi" History Studies, volume 2/3 2010 http://www.historystudies.net/Makaleler/192349565_2%20Abd%C3%BClmennan%20M.%20Alt%C4%B1nta%C5%9F.pdf; Özbirecikli M., The Institutions Forming the Socioeconomic Structure of Turkish Private Enterprises between the 13th and the 19th centuries: Akhism, the Lonca system and the Gedik system, Pecunia, núm. 11 (julio-diciembre 2010), pp. 135-152 <http://buleria.unileon.es/bitstream/handle/10612/1840/3853064%5b1%5d.pdf?sequence=1>

⁵⁶ «Gedik» համակարգը վերացվել է 1861 թ. .:

⁵⁷ Sunar M. M., "When grocers, porters and other riff-raff become soldiers": Janissary Artisans and Laborers in the Nineteenth Century Istanbul and Edirne", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (17) 2009 / 1: pp. 175–194.

Էին քաղաքային խոռվություններ հրահրող «յումպեն էսնաֆ»⁵⁸: Նրանցից ցածրաստիճանավորները, հատկապես յամաքները, հաճախ մտնում էին այս կամ այն համքարություն՝ ապրուստի միջոց ունենալու համար, դուրս մղելով արհեստավարժ ենթավարպետներին: Իսկ առավել համարձակները այսպես կոչված «տանիք»-ի կամ «պաշտպանի» ծառայություններ էին մատուցում էսնաֆություններին՝ քիչ գումարի դիմաց «ազատելով» վերջիններիս պետական հարկահավաքների «ոսնձգություններից»: Ենիչերիների ներթափանցումը նախկինում «պետական կառավարելի կոռուպցիայի» շրջանակներում գործող «Gedik» համակարգը ենթարկում էր այն էրոզիայի և հանգեցնում դրա մարզինալացմանը: Այս երկու սոցիալական խմբերը՝ ենիչերիներն ու մուսուլման էսնաֆությունները, այնքան էին սերտաճել միմյանց հետ, որ Մ. Սունարի եզրահանգմամբ՝ 1826 թ. ենիչերական զորքերի լուծարումը (Vak'a-i Hayriyye) բերեց նաև համքարությունների և մանր վաճառականների համակարգի թուլացմանը: Թանգիմաթի շրջանում պետության գործադրած ջանքերը՝ փոքրիշատե աշխուժացնել մանր բիզնեսը, առանձնակի արդյունք չսովեցին: Փոքրամասնությունների համքարություններն ավելի ճկուն գտնվեցին, ավելի արագ հարմարվեցին փոփոխվող տնտեսական պայմաններին: Քրիստոնյա վարպետներն արագ յուրացնում էին տեխնիկական նորարարությունները, հմտանում նոր գործիքներով և դրսից բերվող հաստոցների վրա աշխատելու մեջ, հաճախ կիրառելով նաև սեփական գյուտարարությունը հեշտությամբ անցում կատարում մանուֆակտուրային արտադրությանը:

Չարդարացան նաև «հայրիյե վաճառականների» հետ կապված ակնկալիքները և, թուրք պատմաբան Ք. Չիչեքի պատկե-

---

⁵⁸ Olson R. W., “Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 20, No. 2 (May, 1977), pp. 185-207 <http://www.artsrn.ualberta.ca/amcdouga/Hist323/autumn%202012/resources/janissaries%20and%20revolt%20of%201740.pdf>

րավոր բնորոշմամբ «բարենպաստ վաճառականները բարիք չբերեցին» («Hayırlı tüccarları hayırlı olmadı»)»⁵⁹: Կաշառք տալու կամ վերցնելու մեղք գործած «հայրիյե»-ները հրաժարվում էին քաղինների դատին ներկայանալ: Պետության կողմից ժամանակ առ ժամանակ ադամանդագարդ շքանշաններով և ոսկեգոծ մեղալներով պարգևատրվող այդ վաճառականները գերադասում էին իրենց ապրանքներն իրացնել հեշտ ճանապարհով՝ հարմար գներով հանձնել պետական կամ վաքուֆային կազմակերպություններին: Բնականաբար, այդ գործարքները «գլուխ բերելու» համար դիմում էին Օսմանյան կայսրությունում անխափան գործող կաշառքի պրակտիկային, գրում է Ք. Չիչեքը: Ստամբուլի Լալելի թաղամասում նրանք մի ամբողջ փողոց ունեին: Սակայն, ի հեճուկս բազմաթիվ արտոնությունների, «հայրիյե»-ները չկարողացան մրցակցել եվրոպական էժան ապրանք վաճառողների հետ: Այնուհետև պատմաբանը ճշտում է, թե ուր էին ուղղում իրենց ջանքերը «բարենպաստ վաճառականները: «Անվճար հողահատկացում, թափու (գրանցում) ունեցող հողերի գնման առաջնային իրավունք, հումքային ապրանքների արտահանելու և ներկրելու դեպքում՝ նվազագույն հարկում, պետական հանքերը շահագործելու իրավունք, պետական գնումներ կատարելու մենաշնորհ և այլն», - «հայրիյե»-ներին տրված հնարավորություններն է թվարկում թուրք հեղինակը: Նա նկատում է, որ շատերը կցանկանային ունենալ նման արտոնություններ, սակայն սահմանված էր սահմանափակում/քվոտա, ուստի ներս մտնելու համար պետք է ունենային որևէ բարձր պաշտոնյայի հովանավորությունը: «Թանգիմաթի շրջանում քվոտաները ընդհանրապես հանվեցին, իսկ բարձրաստիճան դրամատեր պաշտոնյաները «հայրիյե»-ների

---

⁵⁹ Çiçek K., Hayriye Tüccarları: Osmanlı'da ekonomide ahbap çavuş ilişkileri <http://www.bugun.com.tr/hayriye-tuccarlari-haberi/1136765> Ք. Չիչեքի հոդվածը վերնագրված է «Հայրիյե վաճառականներ. օսմանյան տնտեսությունում մտերմիկ հարաբերություններ» և քողարկված ակնարկներ է պարունակում Ռ. Թ. Էրդողանի որդու հետ կապված 2013 թվականի դեկտեմբերի 17-ից սկսած և «Մեծ կաշառք» անվանումն ստացած սկանդալային գործին:

հետ համատեղ բիզնես ձեռնարկություններ հիմնեցին», - ամփոփում է Քեմալ Չիչեքը⁶⁰:

Ամենայն հավանականությամբ, նա ի նկատի ունի Şirket-i Hayriye ընկերությունը, որը ներքին նավային փոխադրումներ էր կատարում նեղուցներով: Ընկերությունը սկզբից պատկանում էր ռուսներին, այնուհետև սուլթանի միջամտությամբ այն տրվեց «հայրիյե» գործարար Հուսեյն Հաքը փաշային: Թ. Քուրանը գրում է, որ այդ քայլով Աբդուլմեջիդ սուլթանը փորձել էր ճեղքել «այն կանխակալ կարծիքը, որը նսեմացնում էր մուսուլմանների գործարար ունակությունները և վերականգնել վերջիններիս դիրքային կորուստները քրիստոնյաների նկատմամբ»⁶¹: Իրականում դա քողարկված գործարք էր, քանի որ ընկերության «գաղտնի» փայտեր էր մեծ վեզիր Մուսթաֆա Ռեշիդ փաշան, և հենց այդ հանգամանքն էր պայմանավորում ընկերության երկարատև հաջող գործունեությունը⁶²:

Ուսումնասիրված նյութերը, «եվրոպական» և «հայրիյե» վաճառականների կարգավիճակների համադրումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ոչ մի առանձնակի «արտոնություն» ոչ մուսուլման գործարարներին Օսմանյան կայսրությունում չի շնորհվել: Հակառակը՝ նույնիսկ ծայրահեղ ազգայնական դիրքերից հանդես եկող պատմաբան Շ. Շենուրը ստիպված խոստովանում է, որ որքան էլ արտոնություն և դյուրություն տրամադրեց պետությունը «հայրիյե» վաճառականներին, նրանք ի վիճակի չէղան արդյունավետ արտաքին առևտուր իրականացնել, կապիտալ կուտակել և տնտեսություն զարգացնել: Չունենալով միջազգային առևտուր անելու փորձ և համապատասխան հմտություններ, լեզուների իմացություն՝ նրանք

---

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁶¹ Kuran T., How the Islamic Law held back the Middle East: The long Divergence, p. 18 https://www.fpri.org/docs/20110324.kuran_islamiclaw.pdf

⁶² Shaw St. and Shaw K., History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cambridge, London, New York 1976-1977. vol. 2, p.120.

ակնհայտորեն տանուլ էին տալիս այդ ոլորտում հայերին, հույներին և այլ քրիստոնյաներին⁶³:

Արևմտահայ առևտրական բուրժուազիան, դրամատերերն ու արդյունաբերողները, շնորհիվ իրենց տաղանդի ու ձեռներեցության, նույնիսկ օսմանյան բռնատիրության ու կամայակա՛նությունների, խտրական հարկային քաղաքականության պայմաններում, կարողացել էին տեր դառնալ որոշակի հարստության, ստեղծել դրամական զգալի կուտակումներ: Նրանք ակտիվ մասնակիցներն էին նաև այն մոդեռնիզացիոն փոխակերպումների, որոնք էական ազդեցություն թողեցին կայսրության սոցիալ-մշակութային և տնտեսական ոլորտների վրա՝ սկսած առևտրից և արդյունաբերական արտադրությունից, մինչև սպառողական մշակույթը, ինստիտուցիոնալ կազմակերպություններից մինչև ուրբանիզացիան և արվեստը: Տրանսֆորմացիայի կարևորագույն հետևանքներից մեկն էլ ոչ մուսուլման բնակչության շրջանում վերնախավի ձևավորումն էր: Օսմանյան արդիականացման և արևմտյան ինտեգրման առաջատար դեկավարները մեծամասամբ այս վերնախավային համայնքի անդամներն էին: Նրանք դարձան ավանգարդային կենսակերպի ներկայացուցիչներ՝ հարստության ակնհայտ բարձր մակարդակով, քաղաքական և մշակութային նոր դիրքորոշմամբ: Այդ փոխակերպումները բացասական արձագանք ստացան մուսուլման բնակչության կողմից, որն իրեն համարում էր կայսրության «գերակա ազգությունը» (millet-i hakime): 19-րդ դ. վերջին-20-րդ դ. սկզբին օսմանյան մասնագիտական ամսագրերի, մամուլի էջերում, ակումբներում տարբեր հայացքներ ունեցող թուրք մտավորականներ՝ ազատականներ, իսլամականներ, էտատիստներ, ազգայնականներ աշխույժ քննարկում էին երկրի տնտեսական զարգացման հնարավոր ուղիները⁶⁴:

---

⁶³ Şenel Ş., նշվ. աշխ.:

⁶⁴ St' u Doğan N., *The Origins of Liberalism and Islamism in the Ottoman Empire (1908-1914)*, /Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie am Institut für Soziologie.Fachbereich Politik- und Sozialwissenschaften der Freien

Քննարկումներից երևում է, որ ոչ մուսուլման բուրժուազիային արդյունաբերության բնագավառից, ներքին և արտաքին ապարեզներից դուրս մղելը, շուկային միանձնյա տիրելը, տնտեսական ամուր դիրքեր նվաճելը, այսինքն՝ տնտեսական ոլորտում գերակա «millet-i hakime» կարգավիճակին հասնելը դարձել էին բարձրացող թուրք ազգային բուրժուազիայի գլխավոր մտահոգությունը⁶⁵:

Այդ վեճերում բազմիցս անդրադարձ է կատարվում նաև «հայրիյե վաճառականների» ինստիտուտին, որը դիտարկվում է որպես «ազգային տնտեսություն» (milli iktisad) կառուցելու առաջին փորձ⁶⁶: Իրականում «ազգային տնտեսությունը», ինչպես նշում են հարցով զբաղվող պատմաբաններ Ա. Աքթարը, Ս. Չեթինօղլուն և այլք, ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ «տնտեսության թուրքացում»⁶⁷: Թյուրքականության գաղափարախոս Զիյա Գյոքալփը մասնավորապես տնտեսության զարգացման մասին իր տեսական մտքերում առաջ էր քաշում էթնոկենտրոն, թուրքական, տնտեսության գաղափարը⁶⁸: «Օսմանյան, իմա՝ թուրք ազգի տնտեսական այդ իդեալին» հասնելու «առաքելությունը» որդեգրեցին իթթիհադականները և նրանց քաղաքական ժառանգորդ հանդիսացող քեմալականները: Համա-

---

Universität Berlin, 2006/, chapter 3 “Ottoman intellectuals in the nineteenth century”, pp. 55-206 https://www.academia.edu/6346089/The_Origins_of_Liberalism_and_%C4%B0slamism_in_the_Ottoman_Empire

⁶⁵ Միմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 21:

⁶⁶ Շ.Շենելն օրինակ անվանում է այդ ինստիտուտը «օսմանյան ազգի տնտեսական իդեալ», տե՛ս Şenel Ş., նշվ. աշխ.:

⁶⁷ Aktar A., “Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan ‘Türkleştirme’ Politikaları”, Tarih ve Toplum, No: 156, 1996, s. 4-18; Çetinoğlu S., “Etnik Temizlik ve Ekonominin Türkleşmesi”, <http://www.birikimdergisi.com/guncel/etnik-temizlik-ve-ekonominin-turklesmesi>; Bali R., “Politics of Turkification during the Single Party Period” <http://www.rifatbali.com/images/stories/dokumanlar/basel.pdf>

⁶⁸ Զիյա Գյոքալփի մասին տե՛ս Սաֆարյան Ալ., Զիյա Գյոքալփը և «Թյուրքականության հիմունքները», Երևան, 2012:

ձայն նրանց ծրագրի՝ նորահայտ «հայրիներ»-ն այլևս կարիք չէին ունենալու մրցակցության մեջ մտնել հայրենակից հայ, հույն և այլ ոչ մուսուլման ձեռներեցների հետ, նոր շուկաներ փնտրել ու գտնել, սեփական դրամագլուխ կուտակել, պետք էր միայն «հեռացնել» (ֆիզիկապես ոչնչացնել, տեղահանել կամ բռնի արտաքսել) մրցակցին և տիրանալ նրա ունեցվածքին: Ս. Չեթինոզլուի խոսքերով. «1915 թ-ի ամենամերկապարանոց փաստերից և ամենաէական հետևանքներից մեկը պատմության մեջ ամենամեծ գույքի և հարստության փոխանցման իրականացումն է: Այդ հետևանքը Թուրքիայի հասարակությանը՝ իր թուրքով, քրդով... բոլորին հուզող և մեր օրեր հասնող ամենաէական սյուններից մեկն է»⁶⁹:

ОТ ИНИЦИИРОВАНИЯ «ПРИВИЛЕГИРОВАННЫХ ТОРГОВЦЕВ» (HAYRIYE TÜSCARLARI) ДО ПОЛИТИКИ «ТУРКИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ»

**(о попытке простимулировать турецкое/мусульманское
предпринимательство в Османской империи в начале 19в.)**

Ануш Ованнисян
(резюме)

В начале 19в. османское государство в целях стимулирования предпринимательства среди мусульман учредило институт «привилегированных торговцев» (Hayriye tüccarları), имеющих специальные султанские лицензии (бераты). По сути, тем самым османское государство предприняло первую «институционализированную» попытку отнять из рук христиан (греков,

---

⁶⁹ Սայիթ Չեթինոզլու, «2015 թ.՝ 100-ամյա տարելիցի սինդրոմի շուրջ», <http://akunq.net/am/?p=30783>

армян и др.) сферу внешней торговли и передать ее под преимущественный контроль мусульман. В то время эта попытка не принесла желаемых результатов. Однако инициирование института «Хайрийе» рассматривается как начало процесса, направленного на туркизацию экономики, итогом которого стали геноцид и насильственная передача большей части капитала национальных меньшинств от его истинных владельцев в руки новоявленной турецкой/мусульманской буржуазии.

**FROM THE INITIATION OF “PRIVILEGED MERCHANTS”
(HAYRIYE TÜCCARLARI) TO THE POLICY OF
“TURKIFICATION OF ECONOMY”
(an attempt to stimulate the Turk/Muslim entrepreneurship
in the Ottoman Empire at the beginning of the 19th century)**

Anush Hovhannisyán
(summary)

In the early 19th century Ottoman state in order to encourage entrepreneurship among the Muslims established the institute of “privileged merchants” (Hayriye tüccarları), with a special licenses of Sultan (berats). In fact, thus the Ottoman government made the first "institutionalized" attempt to take away the sphere of foreign trade from the hands of Christians (Greeks, Armenians, and others) and pass it under the predominant control of Muslims. At that time this attempt failed unsuccessfully. However, initiation of the institute "Hayriye" is regarded as the beginning of a process aimed at Turkification of economy, which culminated in Genocide and the forcible transfer of the major part of national minorities' capital from its true owners into the hands of the newly-minted Turkish / Muslim bourgeoisie.